

دانشگاه پیام نور مرکز تهران
گروه جغرافیا

عنوان پایان نامه:

نقش شهرهای میانی کوچک در توسعه منطقه ای (نمونه موردی شهر بناب)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری

استاد راهنما:

دکتر کرامت اله زیاری

نگارش:

سمیه اشرفی

بهمن ۱۳۸۷

عنوان:

نقش شهرهای میانی کوچک در توسعه منطقه ای (مطالعه موردی شهر بناب)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری

استاد راهنما:

دکتر کرامت اله زیاری

استاد مشاور:

دکتر سید مهدی موسی کاظمی

نگارش:

سمیه اشرفی

تقدیر و تشکر

خدای بزرگ را شاکر و سپاسگذارم که ما را از نعمت های بی کرانش برخوردار ساخت. اینجانب بر خود وظیفه می دانم از - استاد ارجمند و بزرگوار، جناب آقای دکتر کرامت اله زیاری که مسئولیت راهنمایی این پایان نامه را تقبل کرده و در تهیه آن از هیچ گونه همکاری صمیمانه دریغ نداشته اند کمال تشکر را دارم. - از استاد ارجمند و بزرگوار، جناب آقای دکتر سید مهدی موسی کاظمی که مشاوره پایان نامه را بر عهده داشته و نهایت مساعدت و همکاری را مبذول داشتند سپاسگذارم. همچنین از تمام اساتیدی که بنده افتخار شاگردی و کسب فیض از محضر آنان را داشته ام تقدیر می نمایم.

در نهایت از کارمندان محترم سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان شرقی، فرمانداری و شهرداری شهر بناب که از راهنمایی های مفید ایشان بهره برده و به هر نحوی در تهیه و نگارش این پژوهش مرا یاری رساندند نهایت تقدیر و تشکر را دارم.

نام و نام خانوادگی دانشجو: سمیه اشرفی

عنوان پایان نامه: نقش شهرهای میانی کوچک در توسعه منطقه ای (نمونه موردی شهر بناب)

استاد راهنما: آقای دکتر کرامت اله زیاری

استاد مشاور: آقای دکتر سید مهدی موسی کاظمی

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: جغرافیا گرایش: برنامه ریزی شهری

دانشگاه: پیام نور مرکز تهران تاریخ فارغ التحصیلی: تعداد صفحات:

چکیده

هدف این پژوهش بررسی عملکرد شهر میانی کوچک بناب در توسعه استان آذربایجان شرقی و روش تحقیق آن «توصیفی-تحلیلی» است. برای بررسی نقش شهر در منطقه از روش ها و مدل های کمی استفاده شده است. به کارگیری مدل های جمعیتی در شبکه شهری استان نشان می دهد؛ در مدل رتبه-اندازه برای شهرهای استان، شهر بناب جایگاه ششم را از نظر سلسله مراتبی به خود اختصاص داده است. طبق این مدل ۱۵۶۴۰۰ نفر کمبود جمعیت در شهر بناب به چشم می خورد. همچنین شاخص نخست شهری ۱ به ۹ با مرکزیت و برتری تبریز در استان حاکمیت دارد. یافته های پژوهش نشان می دهد شهر بناب از توان کشش پذیری جمعیتی با ۱/۶۴ درصد در دهه ۷۵-۶۵ و ۱/۴۰ درصد در دهه ۸۵-۷۵ برخوردار بوده است. بدون در نظر گرفتن بناب در شبکه شهری استان، عدم تعادل بیشتر می شود. به کارگیری تکنیک های اقتصادی مبین آن است که بناب نقش خدماتی و بازرگانی در استان داراست. بخش صنعت به دلیل سرمایه گذاری در این بخش و استقرار برخی از صنایع و کارخانه ها، در دهه گذشته از رشد بالایی برخوردار بوده است. همچنین این شهر بخش قابل توجهی از خدمات را به حوزه نفوذ اختصاص می دهد. موقعیت شهر بناب در استان از نظر راههای ارتباطی و وجود برخی تأسیسات و تجهیزات در گسترش و توسعه ارتباطات جمعیتی، اجتماعی، اقتصادی و ... بین شهر بناب با سایر شهرها نقش بسزایی دارند. لذا این شهر با توجه به نقاط قوت و تمایل شبکه شهری در استان به سوی تعادل، می تواند علاوه بر اینکه به توسعه متعادل استان کمک کند، به سطح بندی منطقه ای (مرکز-پیرامون) به عنوان مرکز خدماتی و صنعتی سکونتگاههای جنوب و جنوب غربی استان ایفای نقش نموده؛ موجب انتشار توسعه از سطح ملی و منطقه ای به سطح محلی شود.

کلید واژه ها: شهر میانی کوچک، توسعه منطقه ای، بناب، استان آذربایجان شرقی

تقدیم می دارم به:

پدر و مادر عزیزم

که وجود نازنین و پر مهرشان چراغ راه زندگی فرزندان شان است.
برادران و خواهرم که همیشه مرا مورد محبت خود قرار داده اند.

و

همه آنان که مرا علم آموختند.

فهرست

صفحه	عنوان
	فصل اول (کلیات تحقیق)
۱-۱-۱	طرح مساله.....
۲.....	۱-۱-۲ سوالات .....
۵.....	۱-۱-۳ فرضیه ها .....
۵.....	۱-۱-۴ اهداف .....
۶.....	۱-۱-۵ روش انجام تحقیق.....
۶.....	۱-۱-۶ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....
۷.....	۱-۱-۷ پیشینه تحقیق .....
۷.....	۱-۱-۸ سیر تحول مباحث مربوط به شهرهای میانی در جهان .....
۹.....	۱-۱-۸-۱ فرانسه .....
۱۰.....	۱-۱-۸-۲ لهستان.....
۱۱.....	۱-۱-۸-۳ چین .....
۱۱.....	۱-۱-۸-۴ ژاپن .....
۱۲.....	۱-۱-۸-۵ هند .....
۱۳.....	۱-۱-۹ مشکلات و محدودیت های تحقیق .....
۱۳.....	۱-۱-۱۰ جمع بندی .....
۱۵.....	
	فصل دوم (مبانی نظری تحقیق)
۱۷.....	مقدمه.....
۱۸.....	۲-۱-۱ واژه شناسی و تعریف مفاهیم.....
۱۸.....	۲-۱-۱-۱ شهر .....
۱۹.....	۲-۱-۲ شهر کوچک .....
۲۰.....	۲-۱-۳ شهر میانی.....
۲۱.....	۲-۱-۴ توسعه .....
۲۳.....	۲-۱-۵ منطقه .....
۲۳.....	۲-۱-۶ توسعه منطقه ای .....
۲۵.....	۲-۱-۷ سلسله مراتب شهری .....
۲۶.....	۲-۲ شهرهای میانی و اهمیت آنها.....

- ۲۸-۲-۱- ویژگی اقتصادی شهرهای میانی.....
- ۲۹-۲-۲- ویژگی جمعیتی و اجتماعی شهرهای میانی.....
- ۳۰-۲-۳- جایگاه و موقعیت شهرهای میانی در طرح آمایش سرزمین.....
- ۳۱-۲-۴- سیاست تقویت شهرهای میانی.....
- ۳۳-۲-۵- راهبردهای موجود در مورد نقش شهرهای میانه اندام در توسعه منطقه ای.....
- ۳۳-۲-۵-۱- شهرهای میانه اندام و توسعه ملی.....
- ۳۴-۲-۵-۲- شهرهای میانه اندام و کاهش نابرابریهای منطقه ای.....
- ۳۵-۲-۵-۳- شهرهای میانه اندام و تمرکز زدایی.....
- ۳۵-۲-۵-۴- شهرهای میانه اندام و جهت دهی به تحرکات جمعیتی.....
- ۳۶-۲-۵-۵- شهرهای میانه اندام و تعادل بخشی فضایی.....
- ۳۷-۲-۶- لزوم توسعه شهرهای میانه اندام در ایران.....
- ۳۷-۲-۳- تأثیر موقعیت جغرافیایی در نقش شهر.....
- ۳۸-۲-۴- حوزه نفوذ و حوزه کشش شهری.....
- ۳۹-۲-۵- نظریه هایی در مورد شهرهای میانی در سلسله مراتب شهری.....
- ۳۹-۲-۵-۱- نظریه عدم تمرکز در برنامه ریزی.....
- ۳۹-۲-۵-۲- نظریه قطب رشد.....
- ۴۰-۲-۵-۳- راهبرد بالا به پایین.....
- ۴۱-۲-۵-۴- راهبرد پایین به بالا.....
- ۴۲-۲-۵-۱- هماهنگی بین سیاست توسعه از بالا و سیاست توسعه از پایین.....
- ۴۳-۲-۵-۵- نظریه حد متناسب جمعیت، حد مطلوب جمعیت شهر.....
- ۴۴-۲-۵-۶- نظریه نخست شهری.....
- ۴۶-۲-۵-۷- نظریه مرکز- پیرامون.....
- ۴۹-۲-۵-۸- نظام سلسله مراتب سکونتگاهی.....
- ۵۱-۲-۵-۹- نظریه عملکرد شهری در توسعه روستایی.....
- ۵۳-۲-۵-۱۰- نظریه توسعه شهرهای درجه دو.....
- ۵۳-۲-۵-۱۱- مدل مکان مرکزی والتر کریستالر.....
- ۵۵-۲-۵-۱۲- روش ضریب مکانی (L.Q).....
- ۵۶-۲-۵-۱۳- مدل قانون رتبه- اندازه.....
- ۵۷-۲-۵-۱۴- مدل کشش پذیری.....
- ۵۸-۲-۵-۱۵- گرانیگاه (مرکز ثقل).....
- ۵۹-۲-۵-۱۶- مدل آنتروپی.....
- ۶۰-۲-۵-۱۷- نظریه توسعه پایدار.....
- ۶۲-۲-۶- جمع بندی.....

فصل سوم (شناخت و بررسی محدوده مورد مطالعه)

۶۴	مقدمه
۶۴	۳-۱- آشنایی با استان آذربایجان شرقی
۶۴	۳-۱-۱- موقعیت جغرافیایی استان آذربایجان شرقی
۶۶	۳-۱-۲- ژئومورفولوژی استان آذربایجان شرقی
۶۸	۳-۱-۳- اقلیم استان آذربایجان شرقی
۶۸	۳-۱-۳-۱- دمای هوا
۶۹	۳-۱-۳-۲- رطوبت هوا
۶۹	۳-۱-۳-۳- بارندگی
۶۹	۳-۱-۳-۴- باد
۷۰	۳-۱-۳-۵- پوشش ابری و ساعات آفتابی
۷۰	۳-۱-۴- حوضه‌های آبریز و شبکه رودخانه‌ها
۷۱	۳-۱-۴-۱- رودخانه‌ها
۷۱	۳-۱-۴-۲- دریاچه‌ها
۷۲	۳-۱-۴-۳- آبهای زیر زمینی
۷۳	۳-۱-۵- ویژگی‌های جمعیت شناختی استان آذربایجان شرقی
۷۵	۳-۱-۵-۱- مهاجرت
۷۶	۳-۲- آشنایی با شهر بناب
۷۶	۳-۲-۱- موقعیت جغرافیایی شهرستان بناب
۷۶	۳-۲-۱- تحولات شهر بناب در تقسیمات کشوری
۷۸	۳-۲-۳- ژئومورفولوژی شهرستان بناب
۷۹	۳-۲-۴- علت وجودی شهر
۸۱	۳-۲-۵- آب و هوای شهرستان بناب
۸۱	۳-۲-۵-۱- دما
۸۱	۳-۲-۵-۲- باد
۸۱	۳-۲-۵-۳- رطوبت نسبی
۸۲	۳-۲-۶- منابع آبی شهرستان
۸۲	۳-۲-۶-۱- چشمه‌ها، قنات، منابع آبهای زیر زمینی
۸۲	۳-۲-۷- پوشش گیاهی
۸۳	۳-۳- شهر بناب و ویژگی‌های جمعیت شناختی آن
۸۳	۳-۳-۱- وجه تسمیه بناب
۸۳	۳-۳-۲- مقر و هسته اولیه شهر
۸۴	۳-۳-۳- روند تحولات جمعیتی و میزان های رشد

۳-۳-۱- پیش بینی جمعیت شهرستان ۸۶

۳-۳-۲- ساخت جنسی جمعیت ۸۷

۳-۳-۳- مهاجرت ۸۷

۳-۳-۴- اشتغال ۸۹

۳-۳-۵- فعالیت های مهم شهر ۹۰

۳-۳-۱- کشاورزی ۹۰

۳-۳-۲- صنعت ۹۱

۳-۳-۳- خدمات ۹۲

۳-۴- جمع بندی ۹۳

فصل چهارم (نظام شهری ایران و آذربایجان شرقی)

مقدمه ۹۵

۴-۱- ویژگی نظام شهری ایران ۹۵

۴-۱-۱- توزیع شهرهای میانی کوچک در کشور ۱۰۰

۴-۲- تحلیل ویژگی های نظام شهری و خدمات رسانی در استان آذربایجان شرقی ۱۰۳

۴-۲-۱- شبکه شهری استان ۱۰۳

۴-۲-۲- مدل رتبه و اندازه در شبکه شهری استان ۱۰۹

۴-۲-۳- شاخص نخست شهری ۱۱۶

۴-۲-۴- ضریب کشش پذیری ۱۱۸

۴-۳-۱- تحلیل ویژگی های شهر بناب ۱۲۱

۴-۳-۱- کاربرد تئوری های مرکز ثقل و نقطه جدایی برای شهر بناب با سایر شهرهای استان ۱۲۲

۴-۳-۲- نقش بناب در حمل و نقل کالا و بار در استان ۱۲۳

۴-۳-۳- نقش بناب در حمل و نقل مسافر در استان ۱۲۶

۴-۳-۴- عملکرد اقتصادی و نقش غالب شهر بناب ۱۲۹

۴-۳-۵- نظام سلسله مراتب خدماتی شهرها ۱۳۱

۴-۳-۶- روش ضریب مکانی در شهر بناب ۱۳۲

۴-۳-۷- نقش جاذبه های فرهنگی و توریستی شهر بناب در جذب جمعیت و سرمایه ۱۳۳

۴-۳-۸- راههای ارتباطی ۱۳۴

۴-۳-۹- مراکز آموزشی ۱۳۷

۴-۴- جمع بندی ۱۳۸

فصل پنجم (بررسی فرضیه ها، نتایج و پیشنهادات)

۱۴۰	.....	مقدمه
۱۴۰	.....	۱-۵- بررسی فرضیه ها
۱۴۰	.....	۵- ۱-۱- فرضیه اول
۱۴۳	.....	۵- ۱-۲- فرضیه دوم
۱۴۵	.....	۵- ۱-۳- فرضیه سوم
۱۴۶	.....	۵- ۲- نتیجه گیری
۱۵۱	.....	۵- ۳- پیشنهادات
۱۵۳	.....	- منابع

فهرست جداول

- ۶۶ - جدول (۱-۳) - مشخصات عمومی شهرستان ها بر اساس تقسیمات کشوری در پایان سال ۱۳۸۵.....
- ۷۳ - جدول (۲-۳) - متوسط نرخ رشد سالانه جمعیت کشور و استان آذربایجان شرقی.....
- ۷۳ - جدول (۳-۳) - جمعیت کشور، استان آذربایجان شرقی و شهرستان و شهر بناب.....
- ۷۴ - جدول (۴-۳) - تعداد خانوار و جمعیت استان آذربایجان شرقی.....
- ۷۴ - جدول (۵-۳) - توزیع نسبی جمعیت کشور و استان بر حسب گروه‌های عمده سنی.....
- ۷۶ - جدول (۶-۳) - موقعیت ریاضی شهرستان.....
- ۷۷ - جدول (۷-۳) - تقسیمات سیاسی شهرستان بناب به تفکیک بخش و دهستان تا سال ۱۳۸۵.....
- ۸۱ - جدول (۸-۳) - میانگین درجه حرارت ثبت شده شهر بناب در سال ۱۳۸۵ - (سانتیگراد).....
- ۸۴ - جدول (۹-۳) - خانوار و جمعیت شهرستان بناب بر حسب نقاط سکونتی: آبان ۱۳۸۵.....
- ۸۵ - جدول (۱۰-۳) - روند تحولات جمعیت شهرستان بناب و مقایسه آن با استان طی دوره ۸۵ - ۱۳۶۵.....
- ۸۵ - جدول (۱۱-۳) - روند تحولات جمعیت شهرستان بناب طی سالهای ۶۵ - ۸۵ به تفکیک نقاط شهری و روستایی.....
- ۸۶ - جدول (۱۲-۳) - پیش بینی جمعیت شهرستان بناب به تفکیک شهری و روستایی تا افق ۱۴۰۰.....
- ۸۸ - جدول (۱۳-۳) - مهاجران وارد شده طی ۱۰ سال گذشته بر حسب سن و علت مهاجرت، شهر بناب.....
- ۸۹ - جدول (۱۴-۳) - برآورد مهاجران وارد شده به بناب طی ۱۰ سال گذشته بر حسب جنس، سن و محل اقامت قبلی - ۱۳۸۵.....
- ۸۹ - جدول (۱۵-۳) - برآورد شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر بر حسب جنس، گروه های عمده فعالیت.....
- ۹۰ - جدول (۱۶-۳) - بهره برداری های کشاورزی بر حسب نوع فعالیت.....
- ۹۱ - جدول (۱۷-۳) - تعداد کارگاه های صنعتی بر حسب تعداد کارکن و شهرستان - ۱۳۸۴.....
- ۹۱ - جدول (۱۸-۳) - تعداد شاغلان کارگاه های صنعتی بر حسب شهرستان - ۱۳۸۴.....
- ۹۲ - جدول (۱۹-۳) - فعالان بخش خدمات شهر بناب بر حسب گروههای اصلی.....
- ۹۷ - جدول (۱-۴) - تغییرات جمعیت نقاط شهری طی سالهای ۱۳۳۵ - ۱۳۸۵.....
- ۹۸ - جدول (۲-۴) - طبقه بندی جمعیتی شهرها در سال های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵.....
- ۹۹ - جدول (۳-۴) - توزیع نسبی جمعیت و میزان شهرنشینی کشور به تفکیک استان (بر حسب درصد).....
- ۱۰۲ - جدول (۴-۴) - تعداد و توزیع شهرهای میانی کوچک در کشور با درصد هر کدام از کل شهرها.....
- ۱۰۴ - جدول (۵-۴) - سلسله مراتب طبقات جمعیتی مراکز شهری استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۷۵.....
- ۱۰۵ - جدول (۶-۴) - سلسله مراتب طبقات جمعیتی مراکز شهری استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۵.....
- ۱۰۷ - جدول (۷-۴) - درصد جمعیت مراکز شهری استان آذربایجان شرقی در سال های ۱۳۳۵ - ۱۳۸۵.....
- ۱۰۸ - جدول (۸-۴) - تغییرات رتبه - اندازه جمعیتی شهرهای استان در فاصله سالهای ۱۳۷۵ - ۱۳۸۵.....
- ۱۱۱ - جدول (۹-۴) - نظام شهری استان آذربایجان شرقی - تئوری مرتبه، اندازه - سال ۱۳۸۵.....
- ۱۱۴ - جدول (۱۰-۴) - لگاریتم رتبه - اندازه شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۵.....
- ۱۱۷ - جدول (۱۱-۴) - شاخص نخست شهری در شبکه شهری استان آذربایجان شرقی در سالهای ۵۵ - ۱۳۸۵.....

- جدول (۴-۱۲) - ضریب کشش پذیری جمعیت شهرهای استان - ۱۳۸۵ ..... ۱۲۰
- جدول (۴-۱۳) - میزان حمل و نقل بار از شهرهای استان به شهر بناب - ۱۳۸۵ ..... ۱۲۴
- جدول (۴-۱۴) - میزان حمل و نقل بار از شهر بناب به دیگر شهرهای استان - ۱۳۸۵ ..... ۱۲۵
- جدول (۴-۱۵) - میزان حمل و نقل مسافر از دیگر شهرهای استان به شهر بناب - ۱۳۸۵ ..... ۱۲۷
- جدول (۴-۱۶) - میزان حمل و نقل مسافر از بناب به دیگر شهرهای استان - ۱۳۸۵ ..... ۱۲۸
- جدول (۴-۱۷) - سلسله مراتب خدماتی شهرهای بالای ۵۰ هزار نفر استان - ۱۳۸۵ ..... ۱۳۱
- جدول (۵-۱) - سطح خدماتی و نقش اقتصادی شهرهای تبریز و بناب، در سال ۱۳۸۵ ..... ۱۴۱
- جدول (۵-۲) - جایگاه شهر بناب در شبکه شهری استان بر اساس مدل های جمعیتی، ۱۳۸۵ ..... ۱۴۵

فهرست اشکال

- شکل (۲-۱) - نمای فرضی اثر تراوش مرکز بر پیرامون ۴۶
- شکل (۲-۲) - نمای شماتیک اثرات نیروی قطبش ۴۷
- شکل (۲-۳) - نظام سکونتگاهی بدون سلسله مراتب ۴۷
- شکل (۲-۴) - صنعتی شدن و آغاز تمرکز ۴۸
- شکل (۲-۵) - بلوغ صنعتی و افزایش شعور سیاسی ۴۸
- شکل (۲-۶) - سلسله مراتب سکونتگاهی ۴۸
- شکل (۲-۷) - نظام سکونتگاهی بهینه با تاکید بر عملکرد هر یک از سطوح ۵۰
- شکل (۴-۱) - توزیع شهرها بر حسب طبقه بندی جمعیتی آنها در شبکه شهری استان ۱۰۹
- شکل (۴-۲) - نمای شماتیک مرز نفوذی شهر بناب نسبت به شهرهای همجوار ۱۲۳
- شکل (۴-۳) - ارتباطات حمل و نقل بار از شهر بناب به دیگر شهرهای استان ۱۲۶
- شکل (۴-۴) - ارتباطات حمل و نقل مسافر از شهر بناب به دیگر شهرهای استان ۱۲۸
- شکل (۴-۵) - جایگاه و نقش شهر بناب در مثلث بوژوگارنیه ۱۳۰
- شکل (۵-۱) - موقعیت شهرهای میانی و نواحی توسعه ای استان نسبت به راههای ارتباطی ۱۴۴

فهرست نمودارها

- نمودار (۱-۱) - فرایند پژوهش ۱۴
- نمودار (۱-۳) - خانوار و جمعیت استان طی سالهای ۱۳۵۵ - ۱۳۸۵ ..... ۷۴
- نمودار (۳-۲) - هرم سنی شهر بناب در سال ۱۳۸۵ ..... ۸۵
- نمودار (۳-۳) - شاغلان شهر بناب بر حسب گروه های عمده فعالیت در سال ۱۳۸۵ ..... ۹۰
- نمودار (۴-۱) - جمعیت شهرهای استان بر حسب اندازه آنها در دو سرشماری ۷۵ و ۸۵ ..... ۱۰۸
- نمودار (۴-۲) - سهم شهرهای میانی کوچک از کل جمعیت شهری استان (نفر) - در سال ۱۳۸۵ ..... ۱۰۸
- نمودار (۴-۳) - رتبه - اندازه شهرهای استان در سال ۱۳۸۵ ..... ۱۱۰
- نمودار (۴-۴) - کشش پذیری جمعیت شهرهای بالای ۵۰ هزار نفر استان در دو دهه ۷۵ و ۸۵ ..... ۱۱۹

- نمودار (۴-۵) - ضریب مکانی بخش های سه گانه شغلی شهر بناب در سال ۱۳۸۵ ..... ۱۳۲

فهرست عکس ها

- عکس (۳-۱) - عکس هوایی موقعیت شهر بناب در شهرستان ۸۰

فهرست نقشه ها

- نقشه (۳-۱) - موقعیت استان آذربایجان شرقی در کشور ۶۵

- نقشه (۳-۲) - توپوگرافی استان آذربایجان شرقی ۶۷

- نقشه (۳-۲) - موقعیت استان در کشور، شهرستان در استان و شهر بناب در شهرستان ۷۲

- نقشه (۴-۱) - موقعیت شهرهای میانی - کوچک در کشور ۱۰۱

- نقشه (۴-۲) - توزیع شهرها بر حسب طبقه بندی جمعیتی آنها در شبکه شهری استان ۱۰۶

- نقشه (۴-۳) - راههای ارتباطی کشور و موقعیت استان آذربایجان شرقی نسبت به این راهها ۱۳۵

- نقشه (۴-۴) - راههای ارتباطی استان آذربایجان شرقی و موقعیت شهر بناب نسبت به این راهها ۱۳۶

- نقشه (۵-۱) - توزیع شهرهای میانی - کوچک در استان ۱۴۸

چکیده

هدف این پژوهش بررسی عملکرد شهر میانی کوچک بناب در توسعه استان آذربایجان شرقی و روش تحقیق آن «توصیفی-تحلیلی» است. برای بررسی نقش شهر در منطقه از روش‌ها و مدل‌های کمی استفاده شده است. به کارگیری مدل‌های جمعیتی در شبکه شهری استان نشان می‌دهد؛ در مدل رتبه-اندازه برای شهرهای استان، شهر بناب جایگاه ششم را از نظر سلسله مراتبی به خود اختصاص داده است. طبق این مدل ۱۵۶۴۰۰ نفر کمبود جمعیت در شهر بناب به چشم می‌خورد. همچنین شاخص نخست شهری ۱ به ۹ با مرکزیت و برتری تبریز در استان حاکمیت دارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شهر بناب از توان کشش پذیری جمعیتی با ۱/۶۴ درصد در دهه ۷۵-۶۵ و ۱/۴۰ درصد در دهه ۸۵-۷۵ برخوردار بوده است. بدون در نظر گرفتن بناب در شبکه شهری استان، عدم تعادل بیشتر می‌شود.

به کارگیری تکنیک‌های اقتصادی مبین آن است که بناب نقش خدماتی و بازرگانی در استان داراست. بخش صنعت به دلیل سرمایه‌گذاری در این بخش و استقرار برخی از صنایع و کارخانه‌ها، در دهه گذشته از رشد بالایی برخوردار بوده است. همچنین این شهر بخش قابل توجهی از خدمات را به حوزه نفوذ اختصاص می‌دهد. موقعیت شهر بناب در استان از نظر راه‌های ارتباطی و وجود برخی تأسیسات و تجهیزات در گسترش و توسعه ارتباطات جمعیتی، اجتماعی، اقتصادی و ... بین شهر بناب با سایر شهرها نقش بسزایی دارند.

لذا این شهر با توجه به نقاط قوت و تمایل شبکه شهری در استان به سوی تعادل، می‌تواند علاوه بر اینکه به توسعه متعادل استان کمک کند، به سطح بندی منطقه ای (مرکز-پیرامون) به عنوان مرکز خدماتی و صنعتی سکونتگاه‌های جنوب و جنوب غربی استان ایفای نقش نموده؛ موجب انتشار توسعه از سطح ملی و منطقه ای به سطح محلی شود.

کلید واژه‌ها: شهر میانی کوچک، توسعه منطقه ای، بناب، استان آذربایجان شرقی

مقدمه

طی چند دهه اخیر در ایران، شاهد به هم ریختن روابط متقابل و سنتی میان شهر و روستا و شکل‌گیری پدیده تمرکز در شهرهای بزرگ هستیم. توزیع فضایی و مکانی جمعیت، امکانات، تأسیسات و تجهیزات زیربنایی و سرمایه‌گذاری‌ها در سطح کشور متعادل و مناسب صورت نگرفته؛ که این امر روز به روز موجب تشدید فرآیند تمرکزگرایی شده است.

برای حل مشکل تمرکز یا حداقل کاهش عدم تعادل فضایی در کشور اقدامات متنوعی صورت گرفته است که یکی از آنها سیاست تقویت و توسعه شهرهای میانی است. تحلیل نقش شهرهای میانی - کوچک در چارچوب نظریه راندنیللی به عنوان مرکز خدمات و بازار محصولات کشاورزی برای سکونتگاههای پیرامون آنها و نیز نقش این شهرها در کنترل مهاجرت و کاهش فشارهای وارده بر روی مادر شهر و ایجاد تعادل در شبکه شهری از جمله مواردی است که موجب می‌شود این شهرها مورد توجه قرار می‌گیرند.

هدف این پژوهش بررسی نقش شهرهای میانی - کوچک (با مطالعه نمونه موردی شهر بناب) در سلسله مراتب و شبکه شهری استان آذربایجان شرقی است. در این پژوهش شهرهایی با جمعیت ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفری به عنوان شهر میانی - کوچک نامیده شده است.

این پژوهش در پنج فصل تدوین شده که عبارتند از: فصل اول شامل طرح تحقیق، بیان مسأله، فرضیه‌ها، سوالات، اهداف و روش‌شناسی است. در فصل دوم به تعاریف، مفاهیم، تجارب کشورها و نظریاتی راجع به موضوع مورد نظر و پیرامون آن اشاره شده است. در فصل سوم به شناخت محدوده مورد مطالعه از نظر ویژگی‌های طبیعی و انسانی پرداخته و در فصل چهارم نظام شهرنشینی در ایران و آذربایجان شرقی با محاسبه برخی شاخص‌های جمعیتی و اقتصادی برای شهرهای استان آمده؛ همچنین به نقش شهر بناب در استان آذربایجان شرقی با در نظر گرفتن برخی از عوامل از جمله راههای ارتباطی و حمل و نقل اشاره شده است. در فصل پنجم، به آزمون فرضیات، تأیید درستی یا نادرستی آنها، پیشنهادات، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری آورده شده است.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- طرح مساله

در کشورهای کمتر توسعه یافته، توزیع فضایی جمعیت نامتناسب است و تمرکز جمعیت در چند کلان شهر و بزرگ شدن یک یا چند شهر در مقابل شمار چشمگیری از سکونتگاه های متوسط و کوچک، دولت ها را با انگیزه های گوناگون به سیاست های پیشگیری از این پدیده فراخوانده است.

در کشورهای جهان سوم، شهرهای میانی برای ایجاد توسعه فضایی متعادل مورد توجه قرار می گیرند. چنین سیاست های توسعه ای مانع گسترش یک یا چند شهر مسلط شده و باعث افزایش صرفه های توسعه اقتصادی می گردند. تقویت شهرهای میانی باعث می شود که بیشتر به صنایع کوچک مقیاس توجه شود. در واقع استراتژی توسعه از پایین مورد توجه است. از طرفی شهرهای میانی به صورت مرکز خدمات برای نواحی روستایی عمل می کنند و نقش آنها ارائه تسهیلات به شهر و روستاست، که به صورت توسعه و ایجاد صنایع اساسی کشاورزی و صنعت، کشاورزی مکمل و هم گسترش تولیدات کشاورزی است و در ضمن این مراکز شهری کوچک، زیر بناها، تسهیلات اجتماعی، نظیر امکانات خدماتی، بهداشتی، آموزشی، منابع آب و فاضلاب و زیر بناهای صنعتی را فراهم می کنند (ارجمندنیا، ۱۳۶۸، ص ۶۵-۵۹).

سیاست شهرهای میانی در اولین مرحله، تاثیر بارزی بر دامنه مهاجرت های بین منطقه ای و درون منطقه ای داشته و از مهاجرت مستقیم به شهرهای بزرگ جلوگیری می کند. با توجه به گرایش روز افزون به تمرکز گرایی و قطبی شدن کانون های شهری و افزایش دامنه تفاوت های منطقه ای، تعادل بخشی فضاهای شهری از اهمیت ویژه ای برخوردار است. از سوی دیگر به سبب نزدیک این شهرها به جامعه روستایی و دسترسی نسبی روستائیان به خدمات موجود در این شهرها، چنانچه این شهرها توسعه یابند، خود می توانند مانع مهاجرت سریع روستائیان به شهرهای بزرگ شوند (همان منبع).

نظام شهری ایران متأثر از نظام برنامه ریزی و اداری، عمدتاً بر تمرکز گرایی دارد. تمرکز مراکز اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در چند شهر بزرگ به ویژه تهران، موجب توزیع نامتعادل جمعیت و رشد اقتصادی در نقاط مختلف کشور شده است. با تأکید بر ضرورت تمرکز زدایی از شهرهای بزرگ، هدف های آمایش سرزمین نیز بر تقسیم کار منطقه ای در نظام شهری مبتنی است. این تقسیم کار منطقه ای، کنترل و هدایت مهاجرت ها، انتقال برخی از وظایف مرکز به نقاط دیگر، در اولویت قرار دادن توسعه شهرهای کوچک و میانی و... را هماهنگ با سیاست های توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور در بر می گیرد.

به این ترتیب، شهرهای کوچک با پذیرش سهم قابل توجهی از عوامل تولید، سرمایه گذاری ها و نیروی انسانی و جمعیت منطقه، در فواصلی متناسب با پهنه منطقه، همچون وزنه هایی به دور از حوزه کشش مرکز استان عمل کرده و قادر به تثبیت مجموعه عوامل لازم برای شکوفایی ناحیه پیرامونی خود می گردند. با این کار، به همراه کاهش تفاوت های مرکز با پیرامون می توان به تعادلی موزون در سراسر منطقه دست یافت و این مهم فقط با تأمین و تجهیز

این شهرها در زمینه خدمات و امکانات اشتغال زایی، آموزشی، بهداشت و درمان و ساختارهای زیر بنایی، تحقق پذیر است (فنی، ۱۳۸۲، ص ۴۰).

نظام شبکه شهری ایران عملکرد سلسله مراتبی نداشته، شمار کانون های زیستی، توزیع فضایی و حجم جمعیتی آنها از یک نظام کارکردی و سلسله مراتبی تبعیت نمی کند. شبکه شهری همچنان در جهت تمرکز گرایمی است. فاصله تهران و شهرهای بزرگ با شهرهای میانی و کوچک بیشتر و بیشتر شده است. توزیع نامتعادل جمعیت در سطح روستاها بازتاب وسیعی داشته و عدم تعادل جمعیتی و رها شدن نیروی انسانی فعال را در پی دارد؛ و توزیع نامتوازن در پراکنش فعالیت های اقتصادی، اجتماعی، تاثیر آشکاری دارد.

تمرکز بی رویه در چند مرکز شهری بزرگ، حالت وابستگی و دوگانگی را موجب گشته و یکپارچگی و به هم پیوستگی ملی را مختل می سازد که الگویی استثمارگرایانه بوده و با انتقال منابع از شهر کوچک و نواحی روستایی به مراکز بزرگ منتج می شود.

کارایی اقتصادی شهر زمانی که به سطح معینی از جمعیت می رسد رو به کاهش می گذارد. مقیاس یا اندازه شهر نامحدود نبوده و زمانی که این اندازه به سطح معینی از جمعیت برسد زیان های اقتصادی جانشین صرفه های اقتصادی شده و افت کارایی شهر را موجب می شود. هدف این است که ارجحیت با آن دسته از مرتبه- اندازه شهرهایی باشد که هزینه نهایی خدمات و زیر بناها در آنها حداقل بوده و کمترین هزینه ها را دارد (سعید نیا، ۱۳۶۹، ص ۳۳).

در طول دهه های اخیر، شهرهای بزرگ با عدم پیوستگی کامل با شهرهای میانی و کوچک، از بالاترین رشد برخوردار بوده اند و اکثر سطوح عالی خدماتی، اجتماعی، اقتصادی را به خود اختصاص داده اند. در عین حال شهرهای کوچک و میانی نیز با ارتباط ضعیف با جوامع پایین تر از خود به صورت فضاهای پیرامونی، حاشیه ای، وابسته درآمد و توان کافی برای به زیر پوشش درآوردن فضای ملی را ندارند (نظریان، ۱۳۷۳، ص ۸۱).

تفاوت شدید ناحیه ای، توزیع نامتعادل جمعیت شهرها، مکان گزینی آنها که ارتباط تنگاتنگ با شرایط زیست محیطی و سوابق تاریخی و به دنبال آن تقسیمات سیاسی و توسعه اقتصادی دارند، مبنای اصلی عدم تعادل در نظام شهری ایران را تشکیل می دهد. به طوری که بعضی از مراکز شهری تبدیل به نقاط غالب و ممتاز شده و نقش غالب و ممتاز شده و نقش رهبری حیات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی را در مناطق عمده کشور یافته اند. در حالی که بقیه فضای ملی وابسته و تحت نفوذ آنها می باشند و باعث دو گونه شدن و حتی شکاف اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی نظام شهرنشینی و سیستم شهری شده اند. افزایش جمعیت و تعداد شهرهای بزرگ به ضرر شهرهای میانی و کوچک و تا اندازه ای روستا- شهرها عمل می کنند. افزایش تعداد و اندازه شهرهای بزرگ و پایتخت ناشی از مهاجرت جمعیت روستایی و افزایش تعداد شهرهای کوچک ناشی از افزایش طبیعی جمعیت شهر و روستا می باشد (نوری، ۱۳۶۵، ص ۸-۱۱).

در این میان سیاست عدم تمرکز و ایجاد شهرهای جدید مورد توجه قرار گرفته است ولی در ایران توفیق چندانی نداشته اند و به جای رفع مشکلات عملاً با تکیه بر شهرهای بزرگ عدم تعادل فضایی را افزایش داده اند.

ایجاد توازن و تعادل در الگوی استقرار جمعیت با سیاستهای استراتژی توسعه ملی و سیاست های توسعه شهری و کانون های زیستی و گرایش های مهاجرتی در رابطه است. حوزه های بالقوه و مستعد و اشتغال زا را باید در نظام سلسله مراتب شهری به ویژه سطح میانی شهرها جستجو کرد و بهره گیری از امکانات و توزیع را باید در شبکه متعادلی از کانون های زیستی هماهنگ نمود.

شهرهای میانی - کوچک پل ارتباطی بین کلان شهرها و شهرهای کوچک تر و روستاهای پیرامونی خود می باشند، به طوری که با وجود این مکان های جغرافیایی ویژه، سرویس دهی از مرکز به پیرامون تسهیل می گردد. گر چه این مکان ها (شهرهای میانی کوچک) هم در جمع آوری تولیدات و داده های روستایی برای مصرف در مراکز بالاتر و هم برای سرویس دهی به این مراکز و انتقال خدمات به روستاها می توانند نقش بسیار فعال و حائز اهمیتی را داشته باشند، ولی عدم شناخت صحیح جایگاه و پایگاه آنها باعث شده است که امروز سرمایه گذاری های مربوط به آنها بسیار کم صورت پذیرد که این خود مشکلات عدیده ای را به دنبال داشته است. از جمله اینکه در خیلی از موارد چون شهرهای میانی - کوچک نتوانسته اند به سبب عدم سرمایه گذاری ها و کسب توجه ویژه به خود، حلقه ای محکم ما بین حلقه های زنجیره شهرهای بزرگ و روستاها به وجود آورند بعضی مواقع شاهد هستیم که روستاها قادر به عرضه تولیدات خود به نحو احسن نیستند و خدمات و کالاهای مورد نیاز خود را به راحتی از طریق این شهرهای میانی - کوچک پیرامون خود تهیه نمی کنند.

بنابراین با توجه به مشکلات ناشی از تمرکز و افزایش جمعیت شهرهای بزرگ به خصوص پایتخت ها، سیاست های مختلفی در ایجاد تعادل در نظام شهری اعمال می گردد. یکی از سیاست ها، ایجاد امکانات توسعه برای شهرهای میانی در داخل نظام سلسله مراتب شهری است که از طریق تشویق سرمایه گذاری های اقتصادی و سیاست عدم تمرکز حاصل می شود.

اغلب کشورهای در حال توسعه جهان، با پدیده تمرکز فضایی در رشد منطقه ای درگیرند. به این معنا که نه تنها منابع طبیعی به طور نامتوازن و نابرابر در سراسر سرزمین ملی توزیع گردیده بلکه فرآیندهای توسعه اقتصادی، فرصت ها و زمینه هایی را فقط در درون نواحی خاصی به وجود آورده است. این فرصت ها سرمایه گذاری های جدیدی را جذب می کنند که این خود به واسطه امتیازهای متفاوت و نابرابری های اساسی و همیشگی به وجود می آید. به این ترتیب، سایر مناطق و مراکز شهری قادر به رقابت نخواهند بود و معمولاً به سوی تحکیم و گسترش تفاوت های توسعه ای و در آمدی گرایش خواهند یافت (فنی، ۱۳۸۲، ص ۳۹).

توسعه و تقویت شهرهای میانی و کوچک، یک برنامه سیاست شهری است که با اهداف تمرکز زدایی، سازگاری و انطباق دارد و در دراز مدت منجر به ایجاد شرایطی می گردد که توان فعالیت های تولیدی را درون این نقاط شهری تقویت نموده و کل منطقه را تحت تاثیر عملکرد و نقش خود قرار می دهد.

می توان گفت که برای تحکیم روابط شهری - روستایی، تعادل بخشی به نظام اسکان جمعیت در کشور، حفظ محیط زیست و توسعه پایدار و تداوم ارتباط سالم و منطقی با نواحی روستایی اطراف باید در برنامه ریزی های مربوط به شهرها در سطح ملی توجه خاصی به شهرهای کوچک و میانی شود.

اصولاً در تعیین اندازه شهرهای میانه بیشتر به معیارهای جمعیتی استناد می شود که دلیل آن نبود یا محدود بودن اطلاعات در خصوص دیگر ویژگی ها و عملکردهای شهرهای میان مقیاس است که به ناچار مقیاس جمعیتی به

عنوان رایج ترین و در دسترس ترین منابع برای مجموعه وسیع تری از کشورها به کار می آید (امچکی، ۱۳۸۳، ص ۱۴).

در تقسیم بندی که آقای حبیب الله زنجانی از شهرها انجام داده اند، شهرهای ۵۰ تا ۲۵۰ هزار نفری شهرهای میانی محسوب شده اند که در این طبقه بندی خود شهرهای میانی به شهرهای کوچک (۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفر) و شهرهای میانی بزرگ (۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر) دسته بندی شده اند (حاجعلیزاده، ۱۳۸۰، ص ۲۲). در این پژوهش نیز شهرهایی با جمعیت ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفر ملاک و معیار شناخت شهر های میانی کوچک قرار گرفته است.